

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Ё. ИСҲОҚОВ

НАВОИЙ
ПОЭТИКАСИ
(«ХАЗОЙИНУЛ МАОНИЙ» АСОСИДА)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
1983

Ушбу асар Алишер Навоий бой лирик меросининг актуал проблемаси — унинг поэтикасини тадқиқ қилишга бағишланган.

Қитобда лирика поэтикасининг икки муҳим жиҳати — жанрлар поэтикаси ҳамда бадий тасвир поэтикасига хос етакчи тенденциялар атрофлича таҳлил қилинади.

Қитоб адабиётшунослар, олий ўқув юртларининг филология факультетлари студентларига, аспирантлар, шунингдек, тарихий поэтика ҳамда Навоий ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

филология фанлари доктори
проф. А. ҲАЙИТМЕТОВ

Тақризчилар:

филология фанлари докторлари А. РУСТАМОВ, С. ЭРКИНОВ.
филология фанлари кандидати И. ҲАҚҚУЛОВ

И 4603010000—2345
М 355(04)—8 89—83

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1983 й.

КИРИШ

Алишер Навоийнинг лирик мероси ўзбек лирикасининг миллий ҳамда қардош адабиётларнинг энг илғор анъаналарини ўзида мужассам этган янги ва юқори босқичи ҳисобланади.

Навоий лирикасининг туб моҳияти — фалсафий, ижтимоий ва этик қарашларнинг юксак поэтик шаклдаги ифодаси бўлганлиги билан характерланади.

Биз, биринчи марта, Навоий ижодиётида лириканинг даврнинг етакчи фалсафий, ижтимоий оқимлари билан бевосита алоқасини кўрамиз.

Лириканинг ижтимоий муҳит билан муносабати, асосан, чуқур норозиликка асосланган оппозиция, илғор бир мутафаккир — ижодкор оппозицияси сифатида кўринади.

Бу оппозиция уни рад этиш ва кескин танқид тарзида намоён бўлади. Навоийнинг лирик қаҳрамони — бой маънавий-ахлоқий сифатлар соҳиб бўлган мураккаб бир тип. Унинг руҳий олами, характериға хос муҳим қирралар ҳаётға ва ўз замонасига бўлган актив муносабати орқали кўз олдимизда ёрқин намоён бўлади.

У — ҳаёт томирларидаги ички ҳаракатни, давр юрагидаги мураккаб ритмни чуқур ҳис эта оладиган зукко олим ва сиёсий арбоб. Айни замонда ишқнинг қувонч ва аламлари, бекаслик ва мусофирликнинг оғир руҳий изтиробларидан ҳам маҳрум эмас. Бинобарин, бир ўринда у ана шу инсоний туйғулар гирдобида туриб оху нола қилса, иккинчи бир ўринда осмону фалакни ларзаға соладиган даражада наъра тортади. Бир қарасангиз, у олам ва одам наслидан ҳафсаласи пир бўлиб, улардан этак силтайди; бир қарасангиз, дин ва ҳокимият арбобларининг чиркин башарасига таъна тошларини уриб, подшоҳнинг гирибонидан маҳкам тутган ҳолда, унинг юзига бор ҳақиқатни кескин бир шаклда тўкиб солади.

Шоир шахсида ёшлик давридаёқ кўрина бошлаган мавжуд муҳитга танқидий муносабатда бўлиш ҳисси даврлар ўтиши билан, унинг ҳаётий тажрибаси билан боғлиқ ҳолда, тобора кучайиб борди ва ниҳоят у хилма-хил шаклдаги чуқур муҳокамалардан кейин «оламни одамни ҳам манфаатларига мос қилиб ва у билан бирга одамни ҳам қайтадан яратиш керак» деган буюк ҳулосага келди.

Шунинг учун ҳам мазмунан чуқур, ғоявий пафос жиҳатидан юксак ва бадий баркамол бу шеърӣ дурдоналар шоир ҳаётлиги чоғидаёқ миллий ва географик чегараларни ёриб ўтиб, Хуросон, Мовароуннаҳр, Кичик Осиё ва Шарқий Туркистонда кенг шуҳрат қозонди.

Навоий лирик шеърларининг халқ орасига нақадар тез ёйилганлигини шундан ҳам билиш мумкинки, шоир 24—25 ёшлик чоқларида унинг бир қанча шеърлари шеърӣят муҳлислари томонидан тўпланиб, махсус девон ҳолига келтирилган.

Диққатга сазовор томони шундаки, Навоий лирикаси ҳақидаги дастлабки фикрлар унинг ҳаётлик пайтида баён қилинган ва уларда шоир лирик меросининг моҳияти ихчам, аммо мукаммал баҳоланган.

Навоийнинг «Оразин ёпқач» деб бошланувчи машҳур байти ҳақида Лутфӣй билдирган фикрни умуман шоир лирикаси ҳақида баён қилинган дастлабки баҳо деб айтиш мумкин.

Абдураҳмон Жомӣй «Баҳористон»¹ асарида Алишернинг тенгсиз таланти, унинг ҳар икки тилда шеър ёзиши, бироқ майли туркӣй ёзишга кўпроқ эканлигини таъкидлагач, «ба он забон беш аз вай ва беҳ аз вай касе шеър нагуфтааст ва гавҳари назм насуфта» (у тилда (яъни туркӣйда — *Е. И.*) ҳеч ким ундан кўп ва ундан яхшироқ шеър айта олмаган ва назм дурларини теша олмаган) деб ёзади.

Ана шу бир жумлада Навоий адабий меросининг, жумладан, лирик меросининг энг муҳим жиҳатлари (ҳажм жиҳатидан ҳам, мазмун ва бадий шакл нуқтаи назаридан ҳам) ниҳоятда усталик билан кўрсатиб берилган. Шу нарса диққатга сазоворки, Навоийнинг ёш замондошларидан бўлмиш Заҳириддин Бобирнинг Навоий шеърӣяти ҳақида «Бобирнома»да баён қилган

¹ Абдураҳмон Жомӣй. Баҳористон. Душанбе, 1966, саҳ. 110.

фистри ҳам Абдурахмон Жомий фистри билан айнан мос келади.

Ҳакимшоҳ Қазвиний ҳам «Мажолисун-нафоис» таржимасининг илова қисмида Алишер Навоийнинг ҳам туркий, ҳам форсий тилда юксак маҳорат билан шеърлар ёзганлигини баён этиб, ўз фикрини қуйидагича хулосалайди: «Ҳеч ким туркий шеърни ундан яхшироқ айта олмаган ва назм дурларини ундан яхшироқ соча олмаган».

Умуман, XVI—XIX асрларда Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Туркия ва Ўрта Осиёда тузилган ва Алишер Навоий номи киритилган тазкираларда Навоий ижоди, жумладан, унинг лирикаси ҳақида баён қилинган фикрларни шундай умумлаштириш мумкин: Алишер Навоий ҳар икки тилда (ўзбек ва форс тилларида) маҳорат билан шеърлар битган. Бироқ унинг таъби туркий шеърга кўпроқ мойил бўлган. Туркий тилда ҳеч бир киши ундан кўпроқ ва ундан кўра яхшироқ шеър яратган эмас.

Совет ҳокимияти йилларида Навоий лирикасини ўрганиш борасидаги ишлар, асосан, икки йўналишда олиб борилди: биринчи йўл текстологик тадқиқ қилиш ёки тўлиқ нашрини яратишгача бўлган босқичлардан иборат. Ана шу соҳада амалга оширилган ишларни шундай умумлаштириш мумкин: а) Навоий шеърларининг тўплам, хрестоматия ва антологиялар таркибида берилиши, б) алоҳида мажмуа ёхуд танланган асарлар тарзидаги нашрлари, в) академик наشري.

Навоий лирик меросининг қарийб қирқ йил давомида юзага келган турли нашрлари ўз характерига кўра ютуқ ва камчиликларга эга, албатта. Бироқ муҳими шундаки, ана шу илмий тадқиқотлар Навоий лирикасининг илмий-танқидий текстини яратиш учун асосий замин бўла олади.

Алишер Навоий лирикасини текширишнинг иккинчи йўли эса назарий характердадир. Бу соҳадаги тадқиқот ишлари, асосан, 40-йилларда бошланган бўлиб, шоирнинг лирик мероси турли аспектдаги тадқиқотлар манбаи бўлиб келмоқда.

Аввало, Навоийнинг лирик мероси шоир ижодининг бир қатор назарий масалаларига бағишланган асарлар таркибида у ёки бу масала билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилган. Навоийнинг фалсафий-ижтимоий қарашлари, унинг сатираси, ижодий методи ҳамда маҳорати маса-